

Mirela Berbić-Imširović

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Odsjek za bosanski jezik i književnost

Originalni naučni članak

***Skretnice* Jasmine Musabegović – retorika hetero-povijesti u
Povijesti: politika/etika preživljavanja i (ne)moguće kodiranje doma**

Rad se bavi čitanjem romana *Skretnice* bosanskohercegovačke spisateljice Jasmine Musabegović, napisanog 1986. godine. Radnja romana smještena je u međuratni i period Drugog svjetskog rata, a prati s jedne strane raspad begovske porodice i klasnog jakog identiteta, a na drugoj nadolazeću naraciju o konstituiranju građanstva i jednog novog unitarnog (nad)nacionalnog identiteta u momentima kada se tokom ratnog vremena formira antifašistički, partizanski pokret otpora. Dodatno se zapletena bosanskohercegovačka politika identifikacijā komplikuje, jer se narativ provlači kroz žensko, feminilno iskustvo glavne junakinje Fatime, koje u tekstu postaje mjesto razlikovanja i mjesto subverzije, kako Povijesti, tako i svih hijerarhizirajućih ideologija kodiranja sopstva. Naspram njih postavljamo topologiju doma, a cilj je ispitati da li reverzibilnost domu govori nešto i o potrebi priznavanja stigmatski i konvencijski sekundarne topologije u autentizaciji sopstva? Ujedno, rad postavlja tezu o ambivalentnosti narativa: mitizacija ženske uloge, majke-čuvarice doma u ratnom (ne)vremenu *vis-a-vis* pitanje samoizbora, tj. onoga što Džudit Batler (Judith Butler) naziva *agensnost* i *kapacitet* djelovanja.

Ključne riječi: P(p)ovijest, dom, identiteti(-fikacijē), rod, *agensnost*.

*Budući da žena živi na „rubu muškog društva“
to ga ne može zahvatiti u njegovom univerzalnom liku (...)
jedinu realnost koju može iskazati
je njena vlastita osoba.*
(Simon d Bovoar/**Simone de Beauvoir**)

*Žene su obavezne (...) da
budu simboličko središte obitelji
i zajednice, jednom riječju personificiraju
trajanje i nepromjenljivost.*
(**Nirman Moranjak-Bamburać**)

*Tanana ljubav i smisao za kuću, porodicu, muža,
za ostvareno ognjište, držali su je u poletu i zadovoljstvu.
Nije voljela ove pregrijane kuhinje, tijesne i pune
mirisa od kuhanja, ali će ih kasnije, rađajući
po njima usred zime, u sjećanjima voljeti kao svoje
jedino životno jezgro gdje su se sve promjene
odvijale i odigravale.
Shvatiće da su one bile sjeme njenog življenja.*
(**Jasmina Musabegović, Skretnice**)

Od *Skretnica* (1986) preko *Mosta* (1994) do romana *Žene. Glasovi* (2005) Jasmine Musabegović¹ skicira se ideja sopstva „kojem je potrebno otići od kuće da bi se naknadno

¹ Jasmina (Alić) Musabegović, bosanskohercegovačka književnica, rođena je 1941. godine u Vogošći, ali je djetinjstvom vezana za Mostar. U Sarajevu je završila klasičnu gimnaziju i studij na Filozofskom fakultetu. Književnom kritikom se bavi od 1965. Dvije godine je provela na studijskom boravku u Parizu, gdje je napisala knjigu o djelu Rastka Petrovića i novim stremljenjima u umjetnosti. Objavila je: *Rastko Petrović i njegovo djelo* (1976, studija), *Tajna i smisao književnog djela* (1977, zbirka eseja), *Snopis* (1980, roman), *Skretnice* (1986, roman), *Most* (1994/2003, roman), *Žene. Glasovi* (2005, roman), i drugo. Živi i radi u Sarajevu.

vratilo i ponovno odigralo dramu razdvajanja i povratka“.² Na ovaj je način Nirman Moranjak-Bamburać, a u domenu sva tri romana, čitana u ključu labavog *trilogijskog ulančavanja*, sasvim precizno iscrtala kohabitirajuću putanju *fort – da*, privatno – javno, tačnije definirala doslovne i metaforičko-simboličke hronotope zasnivanja identiteta: od nestabilnih tračnica preko mosta do sopstva! Pri čemu se sopstvo objelodanjuje u retorici povratka domu. Čini se da tā putanja identifikacije na razini kodiranja ženskog roda označava povratak domu kao mjestu alternativnog, ali i autentičnog bivstvovanja. Naša je tema ovdje limitirana čitanjem samo jednog romana *Skretnica*, ali bi se moglo reći kako se u domenu njegovog sižea događa isto transkodiranje identiteta: najprije pluralizacija domova preko metafore „kuće na točkovima“³ Povijesti kao preludij potonjoj dezintegraciji esencijalizirajuće, klasično-redukcijske predodžbe holističkog ognjišta i arhetipske uloge majke, zatim nasilno izmještanje iz intimnog prostora uslijed kontaminacije traumatičnim događajima rata, te ponovno lociranje u topologiju doma. Međutim, smatramo da ni u *Skretnicama*, romanu, koji, kako piše Moranjak-Bamburać, ponajviše podražava i *potvrđuje patrijarhalnu naturalizaciju ženskih rodnih uloga*,⁴ dom više ne može biti potpun stabilizirajući topos, na što nas upućuje sjajna pripovjedačka proleptička gesta koja završetak romana situira u **slutnju** novog deformiteta i novog izmještanja, jer *tako je završen rat*, „a počeo mir, **ako mira uopšte ima**“.⁵ (istakla M.B.I.)

Zanima nas slijedeće: da li je ona, umještena u tē skretničarske, tranzicijske topose, a ne zaboravimo da je svaki topos uvijek i mjesto u diskursu kulture, pa su tračnice zapravo granice i perspektive kako rodne tako i kulturološke prefiguracije, aktivna i u haotičnom povijesnom vrijeme-prostoru; jesu li „skretnice“ skepsom presvučen promašeni/ispražnjeni

² Nirman Moranjak-Bamburać, „Trauma – memorija – pripovijedanje (Romaneska trilogija Jasmine Musabegović)“, *Sarajevske sveske*, Sarajevo: Mediacentar Sarajevo, br. 13 (2006): 365. Iako Nirman Moranjak-Bamburać zapravo kaže: „Na razini svog simboličkog ustroja oba romana slave snažne i osobite ženske individualnosti, ali prvi više potencira tradicionalnu predstavu majčinskog tijela kao utjelovljenja obiteljskog doma, dok drugi skicira ideju sebstva kojem je potrebno otići od kuće da bi se naknadno vratilo i ponovo odigralo dramu razdvajanja i povratka“, i time dakle, dinamiku fort – da vezuje uz drugi roman *Most*, mi smo u parcijalnoj interpretaciji zapravo nastojali pokazati kako se i u *Skretnicama* odvija ta reverzibilna identifikacijska putanja, te da ona i ovdje znači retoriku povratka tijesno skopčanog sa kodiranjem sopstva! U *Skretnicama* se kao odredište pojavljuje topos doma, koji se možda u ovom romanu ponajviše i pokazuje kao nositelj *patrijarhalne naturalizacije ženskih rodnih uloga* (žena-majka, čuvarica doma), ali sada, dodajemo, preoran poviješću, dom se provlači kroz filter demistificiranja njegovog utopijskog, tradicionalnog karaktera.

³ Jasmina Musabegović, *Skretnice*, Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 213.

⁴ Up. nav. tekst Nirman Moranjak-Bamburać, str. 365-366.

⁵ Jasmina Musabegović, *Skretnice*, Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 268.

trop čije se značenje ne uspijeva transkodirati na ženski rod, budući da namjesto promjenljivosti živi egzistenciju statike,⁶ ili zapravo Fatimina reverzibilnost domu govori nešto i o **potrebi priznavanja stigmatski i konvencijski sekundarne topologije u autentizaciji sopstva**? Da li je naratorica, bez obzira na krhku, ali prisutnu poliglosiju i umnožavanje iskustava, zarobljena u sopstveni androtekst,⁷ a u skladu sa navedenim, da sumiramo: gdje je žena u kolektivnim (nacionalnim) identifikacijama i jakim pozicioniranjima, da li može biti ozvaničeni subjekt Povijesti, (i)/ ili (da li) ima jednu drugačiju putanju kodiranja identiteta preko poli(e)tike porodice, zajedništva, brigovanja? U procesima čitanja, dovodimo se u opasnost da *Skretnicama* prišijemo naraciju podr(a)žavanja patrijarhalne stereotipizacije kada je riječ o rodnoj podjeli prostora na privatnu i javnu sferu, gdje se tradicionalno, kako to sumira Nira Jival Dejvis (Nira Yuval Davis), ovo prvo rezervira za žene, a drugo za muškarce. Međutim, *Skretnice* su, simulirajući žanr historijskog romana, neočekivano, ali namjerno izostavile njezino potpuno uporištenje u Povijesnom prostoru, kako bi ona zadržala sopstvo, ne izolirajući ga, već štiteći u različitosti margine, *omogućavajući mjesto praznome*, kako to kaže De Serto (Michel de Certeau)! Nije li stigmatski dom, u nacionalnim, etničkim, klasnim i ratnim previranjima mogao postati sekundarno utočište, potonja reinkarnacija *podmostovlja* iz djetinjstva ispod kojeg se kao

⁶ „Česta seljenja ništa novog nisu donosila: sličan prostor tvrdih i temeljnih kuća pored stanica, punih buke lokomotiva i pokreta putnika. Boga mi, kao neki pokretni cirkus je sve ovo, cirkus što se sam ne mijenja iako se svaki čas mijenja mjesto boravka.“ Jasmina Musabegović, *Skretnice*, Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 31.

⁷ Roman je većim dijelom pisan u ekstraheterodijezezi. Ipak, *Skretnice* će graditi jedno veoma neobično kohabirajuće polje gledišta, budući da istovremeno limitiraju individualnost lika ekstraheterodijegezom, odnosno sveznajućom (*dis*)-pozicijom, da bi na liniji *sna* pripovjedačice/lika gradile prelaze kao tajne mostove između iskustava *drugih*. Međutim, postavljamo pitanje, da li to što se u *Skretnicama* izvodi isposredovana dijegeza nužno teži delegitimizaciji i depersonalizaciji iskustvenog subjekta glavne junakinje Fatime, ili se simultano retorikom sno-viđenja što levitira na graničnoj zoni imaginarnog i stvarnog svijeta (spajajući ih), te nestabilnom perpetuirajućom zamjenicom *ona koja* pripovijeda, *koja* doživljava, *koja* sanja i *koja* se sjeća gradi jedno disperzivno iskustvo – ženskog roda, koje traži pravo da uđe u priču, ako već ne ulazi u Povijesnu. Pri-povijedanje, pri-čanje prva je stepenica ka formiranju diskurzivnog polja, koje čak i kada nema aktivnog sagovornika niti javnog priznanja oslobađa govornika. Smatramo da takva tačka gledišta istovremeno gradi i oblikuje i slike imaginarnog, ali i stvarnog prostora kulture. Odnosno, postavljamo tezu, da se naspram narativne taktike kojom se konstruira *horizontala* „zamišljene zajednice“ (B. Anderson), kao integralno polje zajedničkih atributa, koji grade kulturološki hronotop, istovremeno kodirajući moguće komunitarizme, u *Skretnicama* formira, pluralizacijom glasova, niveliranjem pripovjednih instanci i fluktuacijom fokalizacionih pozicija, **jedna diferencijalna ravan zajedništva**, koja se toliko neće okupljati oko jakih pozicioniranosti nacionalnih, etničkih, vjerskih stigma, koliko na parcijalnoj „ekonomiji žrtve“ i glasu rodno marginaliziranih. Ujedno, namjera je pokazati kako se ta singularna pripovijest potom znakovito protežira na kolektivnu zemlje Bosne, te se neočekivano, na izvedenoj tangenti izjednačavaju njihovi simultani periferni identiteti.

djevojčica sklanjala, *kao prvog mogućeg temelja njihovih kasnijih vlastitih skloništa*.⁸ Međutim, Musabegovićeva svoj tekst dvostruko kodira, na razini potkopavanja semiološke homogenosti tekstova kulture/Povijesti, i na razini metateksta, tačnije žanrovske disperzije, te slijedeći tvrdnje Sandre Gilbert i Suzan Gubar (Sandra M. Gilbert i Susan Gubar), možemo reći da su njezine *Skretnice palimpsestičkog* karaktera: revidirani muški žanr historijskog narativa koristi se za ispisivanje *druge*, periferne priče na *pergamentu postojeće*.

I to tako da se u žanru historijskog romana obavlja svojevrsna identitarna transfiguracija: glavna junakinja Fatima smještena je konačno u hronotop Povijesti, međutim, njeno pozicioniranje u *homogeno prazno historijsko vrijeme kontinuiteta* (Valter Benjamin/Walter Benjamin) jeste pozicija alteriteta. Odnosno, kapacitet i sposobnost djelovanja nisu isključivo premjereni u kontekstu javne teritorije i vremena tranzitornih previranja, iako Fatima čini i javne poteze, naprimjer pokušavajući iznuditi posao za brata Ibrahima, već tako što naratorica širi hronotop inkludira u intimne prostore kuće, tradicionalno društveno i kulturološki rezervirane za ženski subjekt.

Tri stvari su se odjednom desile. Tri nesreće kojim je počeo rat i za njenu kuću.⁹

Tako naracija o *tri nesreće* koje su nahrupile u kuću označavaju sada njezinu *obezdomljenu* poziciju, simptomatično upozoravajući i na jedno “dublje istorijsko izmeštanje”.¹⁰ Da bi pripovijest o kući postupno prerasla u označitelj nemogućnosti da se ustabili identitet (dakle, ne samo identitet žene!) na tračnicama one povijesti koja diferentnim ideologijama kodire *ne-mjesto* kao *ne-identitet* Bosne.

Najprije, brat Ibrahim! Usred noći, lupa na vrata, ulazi u kuću. „Bio je kao uklet (...) Na bijeli zid – oslonio se raširenim dlanovima, kao da je zid, tako gladak i čist, jedini još mogao da bude oslonac. Plakao je. (...) Nezir mu je prišao, i kada je ugledao užas koji je izbijao iz njega, počeo je snažno da ga drmusa.“¹¹ A potom je, na sestrin cik progovorio, da u vozu u kojem je mašinovođa i koji je upravo tajno ušao u stanicu, kolju! „Krv lipti iz

⁸ Jasmina Musabegović, *Skretnice*, Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 83.

⁹ Ibid, 150.

¹⁰ Homi K. Baba, *Smeštanje kulture* (Beograd: Beogradski krug, 2004), 37.

¹¹ Jasmina Musabegović, *Skretnice* Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 152.

vagona.¹² Ibrahim, „upišan, mokar, prestrašen i užasnut“¹³, unio je surovu stvarnost rata, a ona će se kasnije disperzirati, zahvatajući svojom alogikom, ubijanjem i moralnom apstinacijom sve oblike života, dok porodicu konačno ne progna iz vlastite kuće. Da bi joj se, potom, vratilo! Znakovito, povratak je omogućen tek nakon uzemljenja u hronotop prirode, kao da ništa blisko društvenom atributu čovjeka nije moglo dekontaminirati trulež stvarnosti.

Otkako su pripitomili ovaj dio zemlje i pretvorili u oranicu, ovaj dio ničije zemlje koji je godinama bio ledina, Fatima se sva usredsredila na njega. Ne samo da je to bio, u ovo oskudno i nesigurno vrijeme, siguran izvor hrane, već je to bilo mjesto gdje se rat nije ni naslućivao. Preselila se sa djecom ovamo. [...]

Sklonila se tu cijelo kasno proljeće, ljeto i jesen. [...] Tu je našla mir i zaklon. Izbjegavala je kuću u kojoj je u suterenu bilo njemačko željezničko namjesništvo. Uklonila se od svega i zatvorila u ovu otvorenu ali i sklonjenu baštu. [...] Držala se bašte kao pupčаницe. [...]

Miris kuće i njene slobode, života što se petljao i motao, vrzmao i zapetljavao, preselio se u baštu. Hljev je tamo mirisao, a dim štipao.¹⁴

Fatimina veza sa zemljom bliska arhaičnom hronotopu prirode ovdje ne znači održavanje konstante mitologizacije žene, već prizvanu potrebu da se subjekt veže uz život. Kada je Povijest zaposjela prostor kuće, on se „sasušio i osiromašio“.¹⁵ Ne čudi onda da se antropološko mjesto sada iznalazi na zemlji, ali ne u teritorijalizacijskoj, regionalnoj, esencijalnoj kategoriji gdje zemlja preuzima status zavičaja, potom domovine/doma kao kolektivnih identiteta (kao naprimjer u *Tvrđavi*, Meše Selimovića)¹⁶, već u „hraniteljskoj“, oslobođenoj svih društveno kodiranih kolektivističkih ideologema.

¹² Ibid, 153.

¹³ Ibid, 153.

¹⁴ Ibid, 214 – 218.

¹⁵ Ibid, 217.

¹⁶ Kod Selimovića se radi o istovremenom kodiranju i destabilizaciji doma i privatnog prostora kojeg primarno determinira ljubav između glavnog lika Ahmeta Šabe i njegove supruge Tijane. Naime, istovremeno sa izgradnjom privatnog prostora, dom se uprkos nepovoljnim grupnim identifikacijskim parametrima protežira na supstitut (ili čak ekvivalent) „domovinu“, te se i dalje traga za modelom koji će konsolidirati identitet kao privatnu i javnu kategoriju. Međutim, uočavamo da je kod Selimovića ovo taktičko prekodiranje u *Tvrđavi* sabotirano vremenskom cikličnošću, tačnije, iskustvom rata koje opsjeda narativ u tolikoj mjeri da se naspram njega zapravo ne može ponuditi niti jedan *idealizacijski, ideologemski i nadasve utopijski devetnaestostoljetni modul integratizma*. Što će reći da ne može biti kompatibilizma između singulariteta na jednoj i neadekvatnog kolektiviteta na drugoj strani. Odnosno, *Tvrđava* pokazuje da se „državi“ i domovini više ne može povjeriti sopstvo, te je ideja konsolidacije individue i njezinog javnog prostora paralelno sa kolektivizmom morala konvertirati iz navedenih u

Međutim, ovakva konfiguracija prostora u *Skretnicama* ne znači podražavanje subjekta apstiniranog od društvene uloge, već upravo polemizira zapletenu problematiku samoizbora! Zbog toga je tu i Dženeta, ne samo da istovremeno i kao *alter-ego* Fatimi otkrije i demonstrira pravo na empirizam sopstvenog životnog erosa [„Zahvalna je njoj (Dženeti!, o.p. M.B.I.) na suncu i vodi što ih je otkrila. Za mokre košuljice koje su se ljepile uz njih i čije su krajeve cijedile uz smijeh i ciku.“¹⁷], da takva za vrijeme rata uđe u kuću kako bi iznova uspostavila narušenu ravnotežu između dualističkih principa Erosa i Thanatosa, već i da se donekle disperantno Fatimi kasnije upiše na scenu historijske turbulencije. Zapravo, moglo bi se zaključiti da *Skretnice* legitimiraju oba izbora ženskog roda, i onaj koji će je učiniti društvenim aktantom, partizankom – u slučaju Dženete, ali i onaj koji će je vratiti domu – u slučaju Fatime, i na taj način proglasiti naturaliziranu ulogu žene, atributiranu *anti-povijesnim* statusom pasiva društveno kohabitirajućim aktivitetom, kako bi se u potezu kontra-identifikacije namjesto statusa žrtve kodirala učinkovitost sopstva.

Istovremeno, ni Fatima nije lišena društvenog angažmana. Slijedstveno, ne slučajno, rezonovanje zapletene povijesne stvarnosti u romanu, one „sušićevske“ koja se tiče traume bosanskohercegovačke liminalne semioze, „uhodjenja zemlje Bosne kroz čitavu njenu historiju“¹⁸ tokom Prvog svjetskog rata, međuratnog razdoblja, i onoga za vrijeme Drugoga, iznosi upravo Fatima:

... tek onda bi ga (Nezira!, o.p. M. B. I.) Fata pogledala smirenim i čvrstim pogledom, odmahnuvši glavom. On je znao šta taj pogled znači, čime bi uvijek presijecala, i pobjedonosno, kada se događaj završi, dodala: „**skloni se, to je velika igra između**

manje (paradoksalno, sic!) utopične ideje „zemlje“. Tako, kraj *Tvrđave*, romana u kojem se Šabo isprva „odlučuje za ljubav“, u konačnosti definira Šabin hvalospjev „voljenoj zemlji“ koji iznenada prerasta u govor o „voljenoj ženi“, a njihova asimilacija pokazuje da Selimović ne odustaje od potrage za idejom kompatibilizma. Tako ovi romani (i *Tvrđava*, ali i prethodni roman *Derviš i smrt* iz 1966. godine u kojem Hasan demonstrira potrebu povratka domovini) definiraju prostorno sidrište identitetu (pojedince), revidirano „antropološko mjesto“ (Mark Auge/Marc Augé) koje neće apsolutno razvlastiti njegovu kolektivnu teritorijalizaciju. Odnosno, oni su subverzivni prema **totalitarnoj državnoj** tvorevini kao modelu društvene integracije, ali ne i prema samoj kolektivnoj snazi zajedništva! Za razliku od njih, Fatimino iskustvo „zemlje“ nema nikakve veze sa zavičajem kao Selimovićevo, a namjesto kompatibilnosti privatnog i javnog, ona privatno pokušava zaštititi od uticaja spolja. I dok se u *Tvrđavi* ljubav i personalni prostor nadaju kao faktori pauperizacije subjekatske sposobnosti djelovanja, u *Skretnicama* dom ostaje stabilizator identiteta. Mjesto gdje se, ipak, dva tako različita romana dodiruju jeste njihov distopijski nagovještaj: u *Tvrđavi* navedena cikličnost, u *Skretnicama* slutnja još jednog iskustva ratne traume.

¹⁷ Jasmina Musabegović, *Skretnice* Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 85.

¹⁸ V. Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka* (Zagreb-Sarajevo: Zoro, 2004), 250.

Srba i Hrvata, u kojoj smo mi samo kusur. Velika napojnica za dobro urađen posao.¹⁹ (istakla M. B. I.)

Međutim, na Nezirov bijes: „jebem ti i našu državu, i nas. Ni kurva se ne podaje za sedam dana“²⁰, Fata nije, kao ranije pobjednički, uvjeravala kako je sve to mogla predvidjeti:

Ćutala bi i brzo ga nečim, a i sebe uzanj, tetošila, da zabašuri, **da odmakne to iz kuće**. Jer ovo što je došlo prevazilazilo je i njena predviđanja i sve slutnje opasnosti, zlehudosti, koju je predviđala i vidala u svemu. (...) Naučila je o ona već u babe, poslije agrara, kako se porodica povlači iz društvenog života i ograđuje teškim zidovima: navlači oklop na sebe i miruje hraneći se i odražavajući unutarnjom pupčanom vrpcom ljubavi i samoupućenosti.²¹ (istakla M. B. I.)

Riječi iz Sušićevog romana, ovdje u intertekstualnom transferu, provučene kroz filter ženske fokalizacije, pokazuju da iz te subalterne, „iščašene“ perspektive povijesni prostor nije nešto o čemu se ne promišlja, pa ni nešto u čemu se ne sudjeluje, već nešto čega se nakon ogoljenog statusa žrtve, zapravo ne može biti dio! Ona i njena periferna egzistencija, kao ono što je „promašilo u povijesti“ (Benjamin), ono što se negira kako bi se kontinuitet apokrifne historiografije uspostavio, kao sinegdoha borbe da se izbor pretvori u odluku koja neće okončati smrću, iznova u bosanskohercegovačkom romanu postaje znak presumpcije, odnosno statusa Bosne, zemlje na tračnicama, *kusur i napojnica za dobro urađeni posao* dominantnog subjekta. Pripovijedanje partikularne priče i priče individualnog iskustva u konačnosti mora uključiti *kompletnu obuhvatnu priču o samom kolektivitetu*. (Fredrik Džejmson/Fredric Jameson)²² U tom smislu sasvim je legitimno atribuirati Bosnu kao slabi identitet, kao i *drugi spol*, a njihov ekvivalencijski status zapravo ne iznenađuje, budući da oba, kako je vidljivo, u demonstracijama moći stradaju u politici ostracizma!

Skretnice ne možemo jednoznačno dekodirati, utrpavši ih u okove nove kanonizacije ženskog subjekta uslijed priklanjanja politici preživljavanja i reverzibilnosti domu, koji na momente prerasta u istinsku topofiliju, jer, istovremeno, roman destabilizira tradicionalne

¹⁹ Jasmina Musabegović, *Skretnice* Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 145 – 146.

²⁰ Ibid, 144.

²¹ Ibid, 144 – 145.

²² Prema Homi K. Baba, nav. djelo, str. 262.

stigme ženskog identiteta, revalorizirajući onaj koji nosi najviši stepen okoštalosti. Majčin! Odnosno, relativizira se prokreativna moć žene i majčinstvo koji pauperiziraju *Ja*, što je posebno vidljivo nakon bolesti, kada se Fatima iz narkoze budi na dodir Nezirove ruke i zvuk glasa koji joj govori da su djeca dolje, ispod bolničkog prozora, a naratorica insinuirala: „Nakupili su se svi opet u njen život i potisli nju samu. Ugurali su se, hrpimice.“²³ Međutim, Fatima u drugoj prilici, nakon muževljevog nevjerstva, odabire abortus, i na taj način, istovremeno tokom naracije svoj identitet potvrđuje i iscrpljuje u aspektu majčinstva. U toj dvostrukoj oksimoronskoj liniji identifikacije, na kojoj se recipročni izbori poništavaju, izbalansirala je društveno dodjeljenu uloga sa slobodom odlučivanja, tačnije odabir je zapravo označio disperziju označitelja, ne njegovu negaciju!

Upisivanjem povijesti u sakralni prostor porodice, postiže se fenomenalna reverzibilnost u konstituciji identiteta između onoga što je javno i onoga što je privatno, te za razliku od naprimjer autora koji svoje junake čuvaju u svetosti doma, poput Selimovića (istražujući kopče njihovog usaglašavanja), Musabegovićeva i ne pomišlja da uspostavi razgraničavajuću zonu između njih, ili, još preciznije, ako bismo se poslužili uspješnom višesemantičkom metaforikom *skretnica*: stalna ukrštanja, mjesta ambivalentnih čvorišta zapravo jesu jedini mogući prostori na kojima se zbivaju scenografije identifikacijā. A taj će kontinuitet premrežavanja odgovoriti možda i na onu bovoarovsku enigm (beauvoirovsku) „kako biti jednak i istovremeno drugi“, biti u stanju iskazivati svoju specifičnost i svoju jednakost. Upisati se *u* diskurs i *protiv* njega!? Odnosno, nakon što je spoljni svijet zaposjedio dom, egzorcizirajući život iz njega, bez obzira što je za sobom brzo zatvarala vrata salona da za njom ne uđu te *nemile* novosti, jer su to „samo njihove vijesti“²⁴, ona se naposljetku vraća kući, vezujući sopstvo za jedini (mukom) održivi identitet u vremenu ratne kataklizme, očišćen sjaja i bijede povijesti, klasnih, nacionalnih, ideoloških i *-inih* taloga u onom trenutku kada prodaje minđuše od dragulja za zdjelu masla:

Mati polako počeo skidati minđuše. Teško je išlo. [...] Uši majčine ostadoše bez bljeska, oklembesene, i produženih jagodica. [...] Majka konačno ostade bez ikakva sjaja.²⁵

²³ Jasmina Musabegović, *Skretnice*, Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 202.

²⁴ *Ibid*, 216.

²⁵ *Ibid*, 267.

To je identitet dekontaminiran od ideoloških naslaga u ime kojih se ratuje. I ostao je identitet majke, ne kao osiromašenje sopstva već kao legitimni konstituent jedne **drugačije povijesne naracije!** I ono što je posebno značajno, roman Jasmine Musabegović *raz*-otkriva da identitet privatnog prostora nije isključen iz povijesnog vremena, ali mu nije ni potpuno podređen, u onom smislu da najezda „istorijskog sveta“ (H. Baba) nije nužno kapitulacija intimnog. Ali, više ne može egzistirati u svojoj apsolutnoj sterilnosti – jednom kada je poremećena simetrija privatnog i javnog „prostor domaćeg ponovo je ocrtan kao prostor normalizujućih, pastoralizujućih i individualizujućih tehnika moderne moći i nadgledanja“²⁶ – jednom zauvijek *lično je postalo političko, svijet u domu*. Vanjski svijet pokreće unutarnji! „Točkovi sobe su krenuli u nepoznatom pravcu, i ona nije znala kud idu i gdje će se zaustaviti.“²⁷ Međutim, Musabegovićeva izmješta subjekt iz kuće, potom ga ponovo kući vraća da bi označila otvaranje mogućnosti da se spoljni svijet premjeri drugom perspektivom, a kako osim stradanja, nadigravanja i reglementacije moći ništa drugo ne nudi, tako je skoro logično da glavni lik *Skretnica* ostaje priklonjen svojoj alteritetnosti. A konfrontacija našem čitanju postaje otkrivanje ambivalentne pozicije *bezdomnog*, jer politizacija personalnog zapravo je uzrokovala skepsu na završetku romana – premašujući granice naracije slutit će se nadolazeće iskustvo rata.²⁸

Kao da se tek Fatima, a u širem kontekstu bosanskohercegovačkog romana,²⁹ svojom *differánce* politikom preživljavanja konačno upisala na povijesnu scenu, međutim, scena se

²⁶ Homi K. Baba, nav. djelo, str. 33.

²⁷ Jasmina Musabegović, *Skretnice* Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 50.

²⁸ Što je naravno i mogući nastavak u slijedećem romanu Jasmine Musabegović, *Most*, a potom i u *Žene. Glasovi*.

²⁹ Kada je riječ o romanima spisateljica, prije Jasmine Musabegović u bosanskohercegovačkoj je književnosti malo onih koji su pisani podražavajući „žensko iskustvo svijeta“, te onih koji dovode u pitanje principe osnovnog toka patrijarhalnog društva. Trebalo bi spomenuti Biseru Alikadić, posebno roman *Larva* (1974), koji, za razliku od *Skretnica*, otvara javni prostor ženskom rodu i njezinoj korporalnosti. Zauzimajući sada javni teritorij, prostirući se površinom društveno kodiranih toposa, „kontaminirajući“ topografije **parka i mora** samospoznavajućom željom i užitkom, protežnost tijela u erotskom raz-otkrivanju svakako opstruira temporalni kontinuitet njegovog nadziranja. Ipak, eks-teritorijalnost subverzira samo jedan oblik kulturološke supremacije, jer je javni prostor Alikadićkine junakinje legitimiran kao **javni prostor užitka**, ne i političkog, nacionalnog, etničkog ili *-inog* društvenog značaja/-enja! Tako, uprkos činjenici da *Larva* daje glas *drugoj*, roman zapravo (ne-osvijestena pripovjedačicina gesta!?) samo potvrđuje tradicionalnu raspodjelu: prostorni i vremenski aspekti koji determiniraju identitet jesu valorizirani i rodno, te u skladu s tim i hijerarhizirani. Dakle, dok *Larva*, preko ženskog tijela osvaja prostore javnog, a u vremenskoj referenci kodira ženski rod spram seksualne revolucije, *Skretnice* Je upisuju u iskustvo Povijesti. Međutim, na mjestu gdje bi se

zapravo prerezomjestila u njen teritorij – što je taktička i legitimnije izvedena gesta pripovjedačice kako bi se opovijestio ženski identitet u njihovom suodnosu paradoksa: dok jē ignoriše velika naracija se istovremeno nikada nije mogla potpuno sterilizirati od njenog prisustva. Stoga, kada nakon intimnog života koncentrisanog oko doma, brige za djecu, muža, oca, brata, nastupi militantno vrijeme i kada naratorica insinuirala da je „I rat (je) svakodnevnica“³⁰, onda to doslovno znači izokrenutu logiku: dovođenje Velike priče u *malu*.

Jasmina Musabegović svoj lik kreira podražavajući „žensko iskustvo svijeta“, pa je Fatima, iako priklonjena životu i „dionizijskoj radosti življenja“ (od načina na koji isisa koru hljeba, do apsolutne asimilacije sopstva sa materijalnošću života – scene jutarnjeg kupanja), udaljenija od „stvarnosti“, da bi se u unutarnjoj sferi imaginarnog, preko figure sna (sno-vidjenja, sic!), koja je istodobno i sklonište, ali i subverzivni revolt, kodirale tačke drugačije percepcije i omekšala povijesna naracija sopstvenom *pri-povijesti!* Taj glas iz *off-a* odjelotvorenje dobiva u trenutku kada se dvoglasnost (nestabilna, ali primjetna granica između glasa lika i glasa pripovjedačice) romana supstituira internalizacijom iskaza u kojem će se konačno raz-otkrivati tajne porodice, šuhva koja „šuška oko tebe“, babo, „kao znana a neviđena zmija što u svakoj kući prebiva“.³¹ To je tačka konačne emancipacije od Povijesne priče gdje je figura oca čitljiva kao simboličko mjesto njezine identifikacije. Stoga, više nego indikativnim postaje analogija intimizacije iskaza i emancipacija koja i započinje oslobađanjem od autoritativne Riječi Oca. Međutim, prije ove aberacije, u tekstu se već dogodila personalizacija pripovijedanja. Zapravo, prvi put se Fatimin glas jasno odvojio od pripovjedačicinog nakon što je vidjela mrtvo, razvaljeno tijelo zaklanog Ćamila:

Tako je počelo moje istinsko bunilo, mislila je kasnije, sjećajući se svega. Tamo sam konačno obamrla i do kraja rata nisam se više osvijestila. (...) Kao da sam iscurila, istekla sa onim grlom što se mjesto životom nebom napaja.³²

Na taj način, preko ove dvostruke naratološke (de)konstrukcije postaje jasno da se za Musabegovićevu Fatimino Ja konstituiralo u dvostrukom otklonu: onom koji se tiče Povijesti

očekivao njezin konačni aktivitet, Musabegovićeva čini sjajnu transformaciju potražujući pravo da se drugi prostori legitimiraju i opovijeste, kako se pokazuje u ovom radu.

³⁰ Jasmina Musabegović, *Skretnice* Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 117.

³¹ *Ibid*, 232.

³² *Ibid*, 228.

kao prostora supremacije, ali i onome koji taj prostor uprošćava demistificirajući ga kao krajnji dehumanitet.

Sve do *Skretnica* Jasmine Musabegović, ženski likovi u bosanskohercegovačkom romanu uglavnom trpe povijesno (ne)vrijeme, a ako se uključi u javni prostor, kao naprimjer Alikadičkina junakinja Eva u njezinom romanu *Larva*, preko samo(za)dovoljnog tijela, ona je i dalje izolovana od društvene scene na kojoj se odigrava makronaracija Povijesti, te je u tom smislu znakovito lišena kolektivno-društvene odgovornosti.³³ Međutim, započeti pitanje odgovornosti iz mikroprostora porodice, kao što radi Musabegovićeva, **ne znači društvenu apstinaciju, već naprotiv društvenu stabilizaciju i ekspanziju**. Odnosno, identitet koji joj nameće poredak u sebi sadrži prešućeno mjesto, tačku na kojoj se ne samo metapovijest destabilizira pričom o žrtvama, već na kojoj se smrću, kao ogoljenoj konačnosti metapovijesti potpuno anulira život jer, „on (Nezir, Fatimin muž! O.p. M.B.I.) će sigurno preživjeti, makar i preklan“³⁴, ona će poludjeti. I njezino pitanje već u slijedećoj rečenici postaje prazni znak bez referencije, *bes*-konačno *Ikada*. koje paradoksalno označava konstantu besmisla:

Hoće li se, babo, ikada više sklopiti taj smisao?

Ikada.

Ne, zašto rat, zašto umiranje, već zašto uopće život? Čemu?³⁵

Ta histerija kao neasimilirana trauma ratne apokalipse nije se u *Skretnicama* realizirala, ali je ostala upisana kao ono nesvjesno samoga teksta-priče, kao bunilo, kao san, kao riječi Fatimine slutnje, da mira možda i nema.³⁶

Moj vrat nije preklan, i zahvalna sam. Nož me je ubo u tančine. I znam šta je ožiljak i rez. Samu sebe sam uništila i preklala. [...] isti onaj nož koji je ovo muhadžerče, što mi ga je Nezir doveo, dotakao a nije preklao, i mene je dotakao. Nezir to ne osjeća. Ne bi mi inače doveo ovo dijete, od tolike muhadžarske djece u Gajretu, baš ovo sa ožiljkom ispod vrata. [...] Ćuti, uglavnom ćuti, i sjedi sama u ćošku. Sve bih joj dala da izađe iz

³³ Pogledati u ovom radu fusnotu br. 29.

³⁴ Jasmina Musabegović, *Skretnice* Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 239.

³⁵ Ibid, 239.

³⁶ Up. ibid, 268.

moje kuće. Ona me tjera da stalno domišljam koje će moje dijete, ako nas sustigne klanje, ostati nedoklano. Od toga ću poludjeti.³⁷

Već smo skrenuli pažnju na problematiku izbora u *Skretnicama*, koja ovdje levitira na opasnom prostoru između donesene odluke i njezine radikalne posljedice.

*Ne zna kada je zaspala... zna da je sanjala onaj isti san. Čula je promukli i hroptavi glas amidže kako je doziva: „Fatima, Fatima, kćeri moja, Timice, Timka, Timara moja, molim te! Daj adži nešto ljuto, kiselo. Izgorjeh. Izgorjeh kćeri moja“.[...]To joj se on javljao u snu onako kako ga je posljednji put vidjela. Javljao se u snu i to kako, pored majčine upute da mu ništa ne daje, nosi neki napitak koji i jeste i nije alkohol. [...] Drhtavim rukama je iz ćupa u koji je majka bacala ostatke nepojedenih grozdova, i tako pravila sirće, nalila u času tečnosti. Penjala se noseći kao neku svetost punu času. [...] Sutra su ga zatekli mrtvog, izduženog i smirenog. [...] Nikom nije nikada kazala šta je učinila. Činilo joj se, da bi je bez riječi, šutke, optužili za ubrzanu smrt. [...] To je bilo prvi put da je nešto sama, na svoju ruku, učinila. **To, da je dala amidži sirćetno vino da ga razgali i ugasi nutarnji plamen. I svršilo se kobno. I uvijek joj se javljalo kada je sama donosila odluke. Kobno joj prijeto.***³⁸ (istakla M. B. I.)

Pitanja izbora prati naraciju na komplementarnim tačkama stvarnosti i sna tokom cijele priče, i to znakovito od onog trenutka kada je spontanost izbora sabotirao uljez Thanatosa: odluka i smrt susreću se na tangenti kontigentnosti, jedno uslovljava drugo što se čita kao krajnja negacija učinkovitosti post-efekata ženskog odlučivanja.

Naravno, postavlja se pitanje, budući da *perspektive i granice njene ličnosti jesu i granice epohe*, budući da prostori privatnosti jesu i topisi javne aktivnosti, da li je pozicija roda iznova predimenzionirala status Bosne: iskustvo povijesti u kojem ste žrtvovani onemogućava inkluziju, te vam jedino preostaje legitimna uloga isključenoga? Ali, da li je to manje identitet? Ako to nije, pokreće druga, možda onom posljednjom rečenicom romana zapravo i ne tako spasonosna retorička pitanja: *ako mira uopće ima!* Nagovještavajući možda, s obzirom na vrijeme objavljivanja romana, slijedeće ratno iskustvo. Alogika rata, u kojem ste samo *kusur*, vjerovatno je paradoksalno jedina **autentizacija izbora ne-identiteta** kao identiteta. U tom smislu, kao što se već u prethodnim dijelovima rada sugeriralo: Fatimin

³⁷ Ibid, 236 – 237.

³⁸ Ibid, 51 – 53.

izbor doma, koji u romanu od početka do kraja atributira linija erosa, odnosno života, kojima se prevazilaze kolektivni, nacionalni, etnički, patrijarhalni diskursi moći, jeste paradigma mogućeg pozitivnog ishoda. Tako su *Skretnice*, ispisujući subalternu priču, upisujući žensko u povijesno istovremeno omogućile legitimiranje ne samo alteritetnog, već i kanoniziranog identiteta, pokazujući da politika preživljavanja stoji iznad politike supremacije, ali i da One/druge kao surogati identiteta Bosne govore tišinom između banalnog čina odlučivanja i njegovog istorijskog uskraćivanja.³⁹ Ili pak, kao Hamida, kojoj „nikada nije pripalo da na nešto utiče ili da se odluči“, izgubi priču. „Od prejakih osjećaja i dalekih misli spotala se već na početku govora. Zato je šutjela. Sve što bi kazala bilo je veoma komplikovano i višeznačno da bi iz toga i mogla izaći odluka: **odluka je jeste ili nije. Nema tu prepleta.**“⁴⁰ (istakla M. B. I.) Međutim, ideologija i Povijest izbor reprezentiraju kao krajnost, baš kao što je Fatiminu participaciju u njoj sabotirala sablašću Thanatosa. Dakle, za Nju, izbor(i), čak i u zavodljivom pluralu su stigmatizirane krajnosti, a egzistencija je nestabilna, teško življiva, nemoguća granica, tranzicijā, skretnicā i usputnih stanicā. U konačnici, Fatimin izbor je egzistencija!

Za razliku od Hamide kojoj ćutanje postaje življenje, Fatima djeluje kako bi svoj identitet iz anahronog klasnog („Fatima se uvijek grstila te porodične arabeske i staleške, naravno, te apašičarske dvostrukosti. Koliko god se s ljubavlju sjećala svog rodnog doma, toliko je sve to u djevojaštvu mrzila i s radošću ga se udajom oslobodila“⁴¹), upisala u prospekcijski. Međutim, dok se oslobađa klasne stigme, upliče se u nove rodne, etničke i nacionalne, te povratak domu postaje takoreći paradoksalna tačka *choix forcé*,⁴² mogućnost da se izabere ono što je već spoljnim okolnostima predodređeno. Interpretacija je na kraju morala uvezati ovaj problem samoodluke, sa onim na početku priče, kada je *prvi put učinila nešto sama, na svoju ruku, i kada se to završilo kobno*. Tako, zaključujemo, ako su u početku izbor i kapacitet djelovanja žene (tradicionalno i povijesno) naučeni da se gledaju kroz posljedicu smrti, na kraju pripovijesti takav se stereotip urušio u samom znaku – odabir je ovdje označio odabir života, te njenu povijest, povijest doma učinio možda čak i legitimnijom od one naspram koje (a zapravo i sa kojom) se njena konstituirala.

³⁹ Preformulirali smo Babu: „Između banalnog čina slobode i njezinog istorijskog odlučivanja diže se tišina.“ (v. H. K. Baba, nav. djelo, str. 40)

⁴⁰ Jasmina Musabegović, *Skretnice*, Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 129 – 130.

⁴¹ Ibid, 8.

⁴² V. Slavoj Žižek, *Sublimni objekt ideologije* (Zagreb: Arkzin, 2002), 223.

Dakle, mogli bismo kao čitatelji/-ice biti interpelirani/-e da prostor doma u *Skretnicama* stigmatiziramo novim esencijalizmom, ali tada moramo biti vješti izmaći potpunoj kontroli fikcije i otkriti pukotinu: „esencijalno“ ovdje nije u vezi sa stereotipom i kanonom, već sa nuždom koja se paradoksalno legitimira izborom ... ipak, alternativom da se odabere život:

Babo! [...] Izađi iz života i pusti neka ide kako ide. Ne zlosučuj. Nećeš da ti vlasi budu i uđu u rod. **Život je, babo, u pitanju, a ne rod.** Ko će prevariti? Nek' prevari. Nek' moja djeca idu i rade šta hoće, samo nek' žive.

Samo nek' žive.⁴³ (istakla M. B. I.)

Pred licem života srušile su se sve velike ideologije. I to pred licem žene. Rat je muška rabota, ženska je preživljavanje, a ako to mora biti po cijenu subjektive pauperizacije zidovima kuće, onda to može transmitirati topofiliju, ne nužno topomaniju! Bar, *dok mir još traje!*

Literatura:

Alikadić, Bisera. *Larva*. Mostar: Prva književna komuna, 1974.

Baba, Homi K. *Smeštanje kulture*. Beograd: Beogradski krug, 2004.

Badenter, Elizabet. *Jedno je drugo*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.

Butler, Judith. *Raščinjavanje roda*. Sarajevo: Šahinpašić, 2005.

Kazaz, Enver. *Bošnjački roman XX vijeka*. Zagreb-Sarajevo: Zoro, 2004.

Moranjak-Bamburać, Nirman, „Trauma – memorija – pripovijedanje (Romaneska trilogija Jasmine Musabegović)“. *Sarajevske sveske*, Sarajevo: Mediacentar Sarajevo, br. 13 (2006).

Musabegović, Jasmina. *Skretnice. Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV)*, knjiga XXI. Sarajevo: Svjetlost, 1991.

Šafranek, Ingrid, „'Ženska književnost' i 'žensko pismo'“. *Republika*, časopis za književnost, broj 11 – 12 (1983).

⁴³Jasmina Musabegović, *Skretnice*, Muslimanska književnost XX vijeka (I – XXV), knjiga XXI, (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 250.

Žižek, Slavoj. *Sublimni objekt ideologije*. Zagreb: Arkzin, 2002.

Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.

UDC

821.163.4(497.6).09-31 Мусабековић Ј.

Mirela BERBIĆ-IMŠIROVIĆ

Original scientific article

Faculty of Philosophy, University of Tuzla

Switches – the Rhetoric of Hetero-history in History: Politics/Ethics of Surviving and the (Im)possibility of Coding Home

This paper analyzes the novel Jasmina Musabegović wrote in 1986. The path of identification through coding female gender means going back home, but only after it has been decontaminated ideologically. Bearing in mind that every topos represents a point in cultural discourse and that rails represent borders and perspectives of gender and cultural prefiguration, what we are interested in is whether Fatima is active in chaotic historical time-space, situated within those transitional topoi (period between the two wars and during WWII); are switches a skeptically colored, failed trope which cannot be transcoded onto female gender, since she lives a life of statics and not a life of changeability, or Fatima's reversibility towards home tells us about the need for acknowledging the stigmatically and conventionally secondary topologies in authenticating oneself? Is the narrator, disregarding the fragile, but present poly-glossia, imprisoned in her own andro-text, corresponding with the following: what is the position of a woman in collective identification and strong positioning, can a woman be a formalized subject in history, and/or she follows a different path of identity coding through family politics/poly-ethics, togetherness, caring? In other words, doesn't Switches omit unexpectedly, but intentionally Fatima's settling down in the historical space, enabling her to preserve her self, without its isolation, but through protecting it in the difference of the marginal, leaving room for the empty (De Certau)?

Keywords: H(h)istory, home, identity (identification), gender, *agency*.